

Zigmas ZINKEVIČIUS

KELIOS PASTABOS LIETUVIŲ XVI–XVII a. LEKSIKOS ISTORIJAI

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVII a. išleistos lietuvių kalba knygos yra dvejopo tarminio pagrindo. Vienos parašytos raštų kalbos variantu, išaugusių iš rytų aukštaičių tarmės. Tai – K. Širvydo darbai, J. Jaknavičiaus „Evangelijos“, 1605 m. katekizmas, Belarmino katekizmo vertimas ir kt. Kitų kalba remiasi ano meto vidurio Lietuvos tarme: M. Daukšos raštai, M. Petkevičiaus katekizmas, J. Morkūno postilė, B. Chilinskio bibliją ir kita reformatų raštija. Tiek vienu, tiek kitu detalesnė dialektologinė lokalizacija nekelia abejonių: pirmiesiems pradžių davė Vilniaus miesto ir artimų apylinkių gyventojų rytų aukštaičių tarmė, antrieji rėmėsi Nevėžio žemumos (Kėdainių krašto) ano meto tarme [Zinkevičius Z., 1970 ir 1972]. Tas faktas, jog nebuvo kuriama raštijos vakarų aukštaičių, neketinančių / prieš e tipo vokalizmą, pietų aukštaičių (bent dzūkujančių) ir žemaičių tarmių pagrindu, rodo, kad šios tarmės anuomet nevaicino svarbesnio vaidmens.

Taigi prieš raštijos pradžią Lietuvoje turėjo vyrauti du šnekamieji interdialektai: rytinis, t. y. Vilniaus apylinkių, ir vidurinis, t. y. kilęs iš Nevėžio lygumų. Tai – senosios Lietuvos valstybės (Vilniaus aukštumų) ir Žemaičių kunigaikštystės (Nevėžio žemumos) branduoliai. Iš tikrųjų tik šių vietų kalba ir turėjo šansų tada įsigalėti.

Tokią dvejopą šnekamąją kalbą mūsų raštijos kūrėjai paveldėjo iš ankstesnių laikų. Bet kaip jie toliau elgėsi? Ar stengėsi niveliuoti paveldėtą skirtumą, ar sąmoningai kūrė dvi rašto kalbas?

Esame įpratę deklaruoti tik pirmąją tendenciją, t. y. kalbėti apie „derinimąsi prie visos Lietuvos“, „vieningos kalbos kūrimą“ ir pan. Bet iš tikrųjų anuomet būta ir priešingos tendencijos: stengimosi kurti dvi raštų kalbas, skirtingas „Lietuvai“ (rytinis variantas) ir „Žemaičiams“ (vidurinis variantas).

Sąmoninga žmogaus veikla daugiausia reiškiasi terminijos kūrimu. XVI–XVII a. lietuvių raštija – religinė. Pažiūrėkime, kaip anuomet buvo kuriama lietuvių religinė terminologija.

Palyginę rytinio ir vidurinio raštų kalbos variantų religinius terminus, randame daug ryškių skirtumų. Juos čia ir norėtusi kiek detaliau panagrinėti. Bet visų pirma reikia atsiriboti nuo skolintų iš kitų kalbų religinių terminų. Seniausią šių terminų sluoksnį sudaro dar prieš oficialų Lietuvos krikštą gauti iš rytinių slavų (rytinių apeigų krikščionių), gyvenusių didelėje ano meto Lietuvos valstybės dalyje, religiniai terminai, pvz., *kalėdos*, *kūčios*, *velýkos*, *verbà*, *krikštas*, *gavėnià*, *kūmas* (*kūmà*), *bažnyčia*, *utárnykas* ‘antradienis’ ir kt. Šie terminai vartojami visoje XVI–XVII a. lietuvių raštijoje ir abiejuose raštų kalbos variantuose savo forma nesiskiria. Jie buvo gauti anksčiau, negu formavosi šios raštų kalbos. Panašiai yra ir su religiniais terminais, gautais krikšto metu ar netrukus po jo, daugiausia iš lenkų kalbos. Tik vieno kito iš šių forma kiek įvairuoja ar pastebimi tam tikri skirtumai, labiau būdingi rytinei arba vidurinei raštų kalbai. Bet tie skirtumai nėra ryškūs ir jų palyginti nedaug.

Įvairias religines krikščionybės sąvokas lietuviai anksti ėmė reikšti savo kalbos priemonėmis. Tam reikalui pritaikydavo iš seno turėtus lietuviškus žodžius, suteikdami jiems reikiamą specialesnę reikšmę, arba kurdavosi naujadarus. Atskirti vienus nuo kitų dabar sunku, juoba kad neturime išsamaus istorinio lietuvių kalbos žodyno.

Reikia konstatuoti, kad lietuviški religiniai terminai nuo pat raštijos pradžios abiejuose raštų kalbos variantuose gerokai skyrėsi. Tam pačiam reikalui buvo vartojami kiti žodžiai. Ryškesnių vienodinimo pastangų nematyti. Jeigu kartais tokias pastangas ir apčiuopiame, tai dažniausiai paaiškėja, jog čia esama sekimo Prūsų Lietuvos raštais, rašytais vietinės vakarų aukštaičių tarmės pagrindu susiformavusia raštų kalba. Panagrinėjime keletą svarbesnėms religinėms sąvokoms reikšti vartotų terminų, skirtingų rytiniame ir viduriniame raštų kalbos variantuose.

Antai krikščioniškojo „pragaro“ sąvoka rytiniu raštų kalbos variantu rašiusių autorių knygose buvo reiškia rytų aukštaičių tarmės žodžiu *paskunda*. Jį randame, pvz., anoniminiame 1605 m. katekizme, K. Širvydo raštuose, Belarmino katekizmo vertime. Iš 1605 m. katekizmo duomenų matyti, kad buvo kirčiuojama *paskundā*, g. sg. *paskundōs* [Zinkevičius Z., 1975, 36–37]. Vidurinis raštų kalbos variantas (ir Prūsų Lietuvos raštija) šio žodžio visai neturi. Ten tam reikalui vartotas kitas lietuviškas žodis — *prāgaras*. Rytine raštų kalba rašę autoriai žodį *paskundā* vartojo kaip religinį terminą. Antai lenkišką Ladesmos katekizmo frazę *Zstąpił do Piekła* vidurine raštų kalba rašęs M. Daukša katekizme išvertė *Nūžege ing prāgarus* (parašėje prirašė: *Ing peklās*), o rytinės raštų kalbos atstovas — nežinomas 1605 m. katekizmo vertėjas išvertė *Nužinge paskundofnu* (16₄). Išvardinant *cztéry ofstacęne rzeczy człowieka*, lenkiško originalo terminą *piekło* Daukša išvertė žodžiu *prāgaras*, o 1605 m. katekizmo vertėjas — *paskunda* (92₃₋₄). Pastarajame katekizme visuomet (net 8 kartus) vietoj Daukšos *pragaro* (ir *peklos*) vartojamas terminas *paskundā*, pvz., *atpirko nūg amžinos smierties ir paskundos* 26₂₀, *piktiey bus paskundofu amžinoy vgni* 34₁₈, *paskiria ii amžinōmus paskundōs kanciōmus* 76₅. K. Širvydo „Punktuose sakymų“ žodis *paskundā* taip pat vyrauja (pavartotas 9 kartus), nors čia yra ir *prāgaras*, tačiau daugiausia II dalyje, išleistoje jau po autoriaus mirties. Bet Belarmino katekizmo vertime, išėjusiam praėjus 72 metams nuo rytietiško Ladesmos katekizmo pasirodymo, vėl sistemingai vartojamas senasis terminas *paskundā*, pvz., *Nužinge paskundofna, trečiu dienu kieleis išg nuomirfiu* 7₁, *Gink mus nuōg piktos pagundos, Ir nuōg vmžinos paskundos* 56₁₇₋₁₈.

Šis terminas išnyko kartu su rytine raštų kalba, sulenkėjus Vilniaus lietuvių šviesuomenei. Tačiau, matyt, paprastai žmonės jį vartojo ir vėliau, nes randame XVIII a. pradžios rankraštyje „Contiones litvanica“, kurios autorius greičiausiai buvo kilęs iš Vilniaus krašto [Palionis J., 1971, 37].

Rytų aukštaičių žodis *paskundā* bendrinėje kalboje būtų *paskandā*. Jis sietinas su veiksmazodžiu *paskandinti*. Naujaisiais laikais aptiktas Daukšių apylinkėse, pvz., *Koks čia gyvenimas, tikra paskandā* '...pragaras' (LKŽ IX 479). Reikšmė 'prapul-tis, pražūtis, pasmerkimas' užfiksuotas plačiau, pvz., *Gink nuo amžinos paskāndos* Pilviškiai, *Ar jau svieto paskandā bus, ar kas, — tik jau ne prieš buitį* Grūžiai (Pasvalio raj., LKŽ IX 479). Greičiausiai tai buvo krikščionybės reikalui pritaikytas senas lietuviškas žodis, o ne XVI–XVII a. ar ankstesnis naujadaras. Tai galėjo būti senovės lietuvių tikėjimo žodis. Manoma, kad baltų mitologinis velnias buvęs panašus į didelį žaltį ir gyvenęs jūros dugne, kur buvęs jo paskendęs dvaras.

'Skaistykla' 1605 m. katekizmo vertėjas vadina *praustā* (dėl kirčiavimo žr. Zinkevičius Z., 1975, 24–25). Pvz., lenkiško originalo žodžius *nā mēki C żyfcowe*, Daukšos verstus *kanczoſn cżybečus*, jis išvertė *Praustōn aba cżyfczun* (34₁₉₋₂₀). Reikšmė '(nuodėmių) nuplovimas' vartojo šį žodį ir K. Širvydas (PS II 190₁₄). *Praustā* — tai vieta, kur nuodėmės (*nu*)*prausiamos*, apvalomos. Vidurine raštų kalba rašę autoriai šio termino neturėjo, vartojo lenkų kilmės žodį *čyščius*.

Vietoj vėliau įsigalėjusio slavizmo *grižkas* rytine raštų kalba rašę autoriai vartojo terminą *prasirastis* (dėl kirčiavimo žr. Zinkevičius Z., 1975, 36–37). Antai vietoj lenkiško originalo frazės *Grzechow odpuśczenie*, Daukšos išverstos a. sg. *Nūdemių atlaidimā*, 1605 m. katekizme randame *Atlaydymu prafirafciū* (16₁₄). Dar plg. *ira Bažniczoy ſwintoy prafirafciū atlaydimas* 33₁₂. K. Širvydas, sekdamas Daukša,

vartoja žodį *nuodėmė*. Bet Belarmino katekizmo vertėjas nesekė Širvydu, o grįžo prie ankstesnio rytinės raštų kalbos termino *prasirastis*, pvz., *Tykiu iog ira Bąžnicioy bwyntoy tikras prafyrašciu atlaydymas* 17₁₂₋₁₃. Nei kituose raštuose, nei dabartinėse tarmėse šis žodis neaptiktas. Vidurinės raštų kalbos atstovai vartojo *nuodėmę* ir ilgainiui vis labiau įsigalintį slavizmą *griekas*.

‘Santūrumui, saikingumui’ reikšti rytinės raštų kalbos atstovai vartojo terminą *mestybė*. Pvz., 1605 m. katekizmo vertėjas, atsakydamas į klausimą *Kiek yrą gierybiu kuriós wėda žmógu gierop*, lenkų žodį *Wstrzymię żliwość*, Daukšos išverstą *Twárdimaś*, išvertė rytietišku terminu *Mestybe* (86₄). Šį terminą vartojo ir K. Širvydas, pvz., *Turi mokitis mefstibes aba mieras gierimy ir walgimy* PS I 212₂₀. Turimas jis taip pat Belarmino katekizmo vertime. Vidurinės raštų kalbos tekstuose jo, atrodo, nėra. Neaptiktas ir vėlesniuose raštuose bei šių dienų tarmėse. Fr. Kuršaitis savo žodyne jį pateikė laužtiniuose skliausteliuose, rodančiuose, kad jam šis žodis buvo žinomas tik iš raštų, greičiausiai Neselmano žodyno, kur pateko, matyt, iš K. Širvydo ar kitų rytų aukštaičių autorių knygų.

Vietoj vėlesnio polonizmo *tajemnyčia* ‘paslaptis’ 1605 m. katekizmo vertėjas vartojo terminą *paddingybė*: lenkiško originalo frazė *wielkich dwu táiemnic* jis išvertė *dwieiu dydžių paddingibių* 12₅₋₆ (Daukša buvo išvertęs *dwieiu slaptų*). Kitų autorių raštuose šis terminas neaptiktas, nepastebėtas ir šių dienų tarmėse (jo nėra net akademiniame lietuvių kalbos žodyne). Greičiausiai sietinas su *padengtas* ‘paslėptas’. Tuo atveju bendrinėje kalboje turėtume formą *padengybė* (dėl kirčiavimo žr. Zinkevičius Z., 1975, 49–50.)

Šalia termino *dvasià* rytinės raštų kalbos atstovai vartojo ir *dvāsas*, neretai turėdami galvoje ‘piktąją dvasią’, pvz., *Sauli karalu wargina piktas dwa fas, tay ira šietonas, nuog Wiešpaties vnt io perleyftas* PS I 259₂₄₋₂₈. Šį žodį dažnai vartojo K. Širvydas, turimas jis ir J. Jaknavičiaus „Evangelijose“. Vidurinė raštų kalba rašiusių darbuose šio žodžio neaptikta. Būdinga, kad vėlesniuose Jaknavičiaus „Evangelijų“ leidimuose, keičiant rytinei raštų kalbai būdingas ypatybes vidurinės kalbos atitikmenimis, *dvāsas* imtas gana sistemingai keisti žodžiu *dvasià*.

Kaip jau buvo nurodyta, tam tikrų skirtumų tarp rytinės ir vidurinės raštų kalbų esama ir svetimžodžiuose, paprastai gautuose iš lenkų. Antai rytinei kalbai buvo būdinga skolinio *personà* forma *persunà* ar *persinà* (dėl kirčiavimo žr. Zinkevičius Z., 1975, 42). Ji vartojama 1605 m. katekizme, Širvydo raštuose, Belarmino katekizme, Jaknavičiaus „Evangelijose“ ir kt. Vidurinės raštų kalbos autoriai paprastai teturi *personą* (Daukšos postilėje tėra vienintelis pavyzdys su -u-: 1. sg. *perfunoie* 187₁₆₋₁₇).

Rytinės raštų kalbos atstovai vartojo skolinius *prijerauti* ‘paleistuvauti, svetimmoteriauti’ ir *prijeras* ‘paleistuvis’ < 1. fryjer. Plg. 1605 m. katekizmo *Ne priierauk* 60₁₅ ‘ne svetimoteriauk’, *Káyp túrime bėštu prisákimu sáugot: kuris dráudžia pri-érait, aba draugaláut* 68₁₆₋₁₈. Šiuos žodžius vartojo Širvydas, Jaknavičius, jie yra Belarmino katekizmo vertime. Vidurinės raštų kalbos tekstuose jų nepastebėta. Daukša ir kiti paprastai vartojo *svetimmoteris*, *svetimmoteriauti*, kartais *draugalauti*.

Anuomet terminologija nebuvo visai sunorminta, griežtai nusistovėjusi. Atskiri autoriai neretai vartojo po kelis to paties termino variantus. Įvairuoja terminologija tiek rytinėje, tiek ir vidurinėje raštų kalbose. Tačiau vartojami tų pačių terminų variantai dažniausiai buvo skirtingi abiejose raštų kalbose, ir nematyti aiškių pastangų juos abiem raštų kalboms suvienodinti. Tai rodo kad ir žymiausių abiejų raštų kalbų atstovų – Širvydo ir Daukšos – vartojamų terminų variantų palyginimas.

Pvz., Širvydas ‘atgailos’ prasme vartoja žodžius *gailė* (*Sákrámento gaytes aba pasákimo nuodemiu sawo* PS II 130₄₋₆), *gailysta* (*Sakramentu gaylistos iftate* PS I 160₃₋₄), *gailystė* (*Ne wieno tieg nera, kuris daritu gaylisti ážu sáwo nufideimu* PS II 116₃₋₅), *gailystavimas* (*Diewas... gaylistawimu iu priimdamas* PS I 57₅) ir *gailius* (*Niekas ne gal iřfakit kapp funkiu tie daro gayliu ážu sawo nuodemes* PS I 161₂₇₋₃₀). Plg. jo veiksmažodį *gailystoti* ‘daryti atgailą’ (*bara tuos, kurie ne gaylistoia*

ąžu griekus sawo PS II 116₂). Daukša nei vieno iš šių variantų nevartojo. Jo raštuose yra tik *gailėjimas*, *gailėjimasis*, *gailės* ir *pakūta*. (Daukšos postilės pavyzdžių metri-
ka nepateikiama, nes skaitytojas ją lengvai gali susirasti iš Č. Kudzinovskio sudaryto
indekso-žodyno, žr. Kudzinowski Cz., 1977.) Vietoj Širvydo *išpažinties* (PS I 148₂₃₋₂₄,
206₂₄) Daukša vartojo *išpažinimą*, vietoj *palaidos* 'paleistuvystės, ištvirkavimo' (PS I
36₆; gali būti iš *paleida*), arba *palodos* 't. p.' (PS II 100₁₁₋₁₂) ir *palodimo* 't. p.' (PS I,
124₁₅, 370₂₀₋₂₁), Daukša vartojo *palaidumą*, vietoj *pateikos* 'tingėjimo' (PS II 6₂₂,
7₂₁) – *pataiką*, vietoj *patektės* 'ištvėrmės' (PS I 117₂₄, II 131₂₈, 217₉) – *patekimą*,
vietoje *pražangos* > *pražungos* 'nusikaltimo' (PS I 135₇, 146₄, II 211₂₃) – *pražengimą*,
vietoje *tikės* 'tikėjimo, tikybės' (PS I 251₂₈₋₃₁, 256_{17-18, 22, 25}, 290₂₂, II 240₂₉) ir *tikybės*
't. p.' (I 43₂₀, 205₂₇, 218₅, 224_{3, 10}, 228₅, 287₁₂, 292₁₇, 305_{13-14, 27}, 306₆, II 234₁₂) –
tikėjimą, vietoje *svetimaveidžio* 'veidmainio' (PS I 48_{15-16, 18}, 83₁₀₋₁₁) ir *turtogeidžio*
'godaus žmogaus' (PS II 143₁₁) – *veidmainį* ir *godą*, *godingą žmogų*. Daukšos raš-
tuose visai nėra Širvydo vartojamų terminų *maldybė* 'pamaldumas' (PS I 201₆, II
72₁₃₋₁₄), *nemirybė* 'nemarumas' (PS I 91₂₃₋₃₀, 133₁₆₋₁₇, II 244₁₉₋₂₀), *nusidėjėjis* 'nusidė-
jėlis' (PS I 39₅, 48₇, 182₁₉₋₂₂, 183₂₅₋₂₆, II 137₄, 141₂₅), *paklausa* 'paklusnumas' (PS II
81₈, 217₅), *patušyti* 'pataikauti' (PS I 48₁₂), *patušingas* 'pataikaujantis' (PS I 49₉₋₁₀),
patušymas 'pataikavimas' (PS I 47₂₃, 29-30, 48₉₋₁₀), *prakeikas* 'prakeikimas' (PS II
76₂₇), *puika* 'puikybė' (PS I 194₂₁₋₂₂, 279₂₅, II 12₃₂, 47₂₃, 164₁₁), *trokštavimas* 'troš-
kimas, geidimas' (PS I 276₂₄, 334₁₀) ir kt. Visų skirtumų čia nurodyti neįmanoma,
pasitenkinta tik būdingesniųjų iškėlimu.

Daugelis aptartų religinių terminų, ypač vartotų rytinės raštų kalbos atstovų, il-
gainiui buvo pamiršti. Anksčiau plačiai paplitę Vilniuje ir apylinkėse, sulenkėjus
miesto šviesuomenei ir ėmus gyventojams naudotis vidurine raštų kalba parašytais
religinėmis knygomis, senoviniai rytų aukštaičių tarmės pagrindu sudaryti religiniai
terminai imti vis labiau užmiršti. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje visoms toms
sąvokoms terminai buvo kuriami iš naujo.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog abi XVI–XVII a. raštų kalbos skyrėsi
viena nuo kitos ne tik fonetika, morfologija, bet ir žodynu, ypač lietuviškąja bažnyti-
ne terminologija. Tą skirtumą aiškiai suvokė nežinomas 1605 m. katekizmo ver-
tėjas, savo darbo įžangoje skundėsis, jog žmonės „*neyšmānu... Cathechismo pėr-
guldito nuog io milifto kungo Mikālōiaus Dāukšos Kanoniko Bažniczios žemāyciu*“,
nes „*ānas pėrguldis ii žemāytiškay*“. Reikėjo „lietuviško“ vertimo, t. y. viduriniąja
raštų kalba: „*gieyde anis nuog mani, idant Lietūwiškay butū pėrgulditas*“. Tą žmonių
pageidavimą nežinomas vertėjas ir atlikęs: „*tū Ledėsmos Cathechismu iž nauio
pėrguldziau*“. Suprasdamas savo darbo reikšmę, šis vienas iš pirmųjų rytinio raštų
kalbos varianto („lietuviško“) kūrėjų pareiškė: „*Mes pramineme kayp primānu ki-
tiemus tāku, iau irā didis mētas prieg tam tākuy... kielu wiešu praskint ir gražey nuda-
rit*“. Aiškiau ir negalėjo būti nusakytas reikalas kurti bei tobulinti „lietuvišką“, t. y.
rytinę raštų kalbą, skirtingą nuo Daukšos ir kitų kuriamos vidurinės, t. y. ano meto
„žemaitiškos“ kalbos.

Visa tai rodo, kad reikėtų patikslinti dabar pas mus perdėm vienašališką lietuvių
raštų kalbos XVI–XVII a. kūrimosi proceso traktavimą. Be tam tikrų vieningos
kalbos kūrimo pastangų (daugiau stichiskų), anuomet būta ir priešingos tendencijos:
siekimo sukurti ne vieną, bet dvi rašto kalbas: Lietuvai ir Žemaičiams. Bažnytinės
terminologijos analizė mus verčia daryti tokią išvadą. Į tai ir norėta šiuo straipsniu
atkreipti lietuvių kalbos istorijos tyrinėtojų dėmesį.

Literatūra

- Kudzinowski Cz. Indeks-słownik do „Daukšos postilė“. Poznań, 1977, t. I–II.
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas (leidžiamas Lietuvos TSR Mokslo Akademijos Lietuvių kal-
bos ir literatūros instituto).
Palionis J. Dėl „Contiones litvanicae“ kalbos. – Kalbotyra, 1971, t. XXIII(1).

Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. V., 1975.

Vilniaus valstybinio universiteto
Lietuvių kalbos katedra

Резюме

В процессе анализа литовской костельной терминологии в памятниках письменности XVI—XVII вв. выявлено, что при создании литовского письменного языка действовали две противоположных тенденции: стремление, в основном стихийное, к созданию единого монолитного письменного языка и попытки в Великом княжестве Литовском создать два письменных языка — один для собственно Литвы, другой — для бывшего Жемайтского княжества.